

Aysel Natiq qızı Hüseynanova
Bakı Dövlət Universiteti
huseynanovaayel97@gmail.com

OMONİMLƏR LEKSİK-SEMANTİK HADİSƏ KİMİ

Açar sözlər: *leksik hadisə, linqvistika, qrammatik xarakter*

Key words: *lexical event, linguistic, grammatical character*

Ключевые слова: *лексическое событие, лингвистика, грамматический характер*

Omonim sözlər bir-biri ilə məna əlaqəsi olmayan və məna əlaqəsini çoxdan itirmiş məfhumlar ifadə edən eyni səs tərkibinə malik söz qruplarına deyilir. Qısaca desək, eyni səslənməyə malik müxtəlif mənalı sözlər omonim sözlər adlanır.

Omonimlər linqvistik hadisə olub, dilin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini birləşdirən, öz səs tərkibinə görə dilin inkişaf dövrlərində müəyyən oxşarlıqları olan mənaca müxtəlif sözlərdir. Bu hadisə bir dilə aid deyil, bütün dillərə aid bir xüsusiyyətdir. Hər bir dilə məxsus olan omonimlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu üçün onları mexaniki olaraq digər dilə köçürmək düzgün deyil. Bu, həm müxtəlif və həm də eyni sistemli dillərə şamil olunur. Türk dillərinə gəldikdə isə, hər bir türk dilinin omonimlər sistemi vardır. Lakin onlar tam eynilik təşkil etmir. Türk dillərinin nəşr olunmuş lüğətlərini bir-biri ilə müqayisə etsək, omonimlərdə olan fərqi aydın müşahidə etmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə omonimiya hadisəsi ən mürəkkəb problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Dildə omonimlərin mövcudluğu daim olmuşdur, yəni tarixi kateqoriyadır. Dilin eyni formalı bütün vahidləri (morfem, söz, söz birləşmələri və cümlələr) arasında belə omonimlik münasibəti vardır. Omonimiya dilin və nitqin qanunauyğun təbii leksik-semantik və leksik-qrammatik amilləridir. Omonimiya dilin leksik və qrammatik elementlərini birləşdirərək, öz fonetik strukturuna görə dilin müəyyən inkişaf dövründə uyğunlaşan morfem, söz, söz birləşmələri və cümlələri araşdırır.

Dilçilikdə omonimiya probleminin öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktik əlaməti vardır. Ona görə ki, semasiologiyanın bir sıra məsələləri, xüsusən söz problemi, onun mənası omonimlərlə sıx bağlıdır (1).

Dilimizin lüğət fondunun zənginləşməsində omonimiya hadisəsinin böyük rolu vardır.

Omonim və omonim hadisələrin şəirdə və bayatılarda çox işlədilməsi ahəngdarlığı və səlisliyi artırır, musiqililik və axarlıq yaradır, mənanı gücləndirir, oxucunun bədii zövqünü oxşayır, bədii əsərlərdə, xüsusən bayatılarda, təcnislərdə və lirik şeirlərdə cinas yaradır.

“Omonim” sözü rus-Avropa mənşəli bir termin olub, yunanca mənası **homos**, yəni **oxşar**, **onoma-ad** deməkdir. Omonimlər eyni səs tərkibinə malik, müxtəlif mənalı sözlərə deyilir. Həm çoxmənalı sözlərdə, həm də omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik bir söz müxtəlif mənalar bildirir. Çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalar, əsasən, bir məfhum ətrafında birləşərək onu müxtəlif məna çalarlıqları ilə ifadə edir.

Omonimlərin əmələgəlmə yolları.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində omonimlər əmələgəlməsinə görə **iki** yerə bölünürlər:

Daxili omonimlər

Xarici omonimlər

Daxili omonimlər 6 üsulla əmələ gəlir:

Çoxmənalı sözlərdə mənalardan biri inkişaf edərək, sərbəst məfhum ifadə etməyə başlayan yeni sözə çevrilməsi ilə; məsələn: dil (danışıq dili) və dil (ağızda olan ət parçası)- hər ikisi isim.

Düzəltmə sözün müxtəlif məfhum ifadə edən sözlər kimi omonimləşməsi ilə: məsələn: boğaz (baş ilə bədəni birləşdirən hissə) – boğaz (iki dənizi birləşdirən dar hissə) - boğaz (qarnında balası olan heyvan) –iki- si isim, biri sifət və s.

Müxtəlif nitq hissələrinə mənsub köklərə onlara məxsus şəkilçilərin əlavə olunması ilə; məsələn: ağla (-maq) feilinə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin qısaldılmış forması –r əlavə olunduqda ağlar (gözüyaşlı) –sifət, ağ sifətinə -lar kəmiyyət şəkilçisi artırıldıqda ağlar (Oktyabr inqilabı əleyhinə çıxmış çar tərəfdarları, əks-inqilabçılar)- isim və s.

Müxtəlif mənşəli sözlərdə səs tərkibinin eyniləşməsi yolu ilə: məsələn: gürzə (ilanın bir növü) -isim; gürzə (xərəyin bir növü) -isim; ağı (mərsiyə) - isim, ağı (zəhər) - isim; ləpə (çərəz növü) -isim, ləpə (dənizdə olan dalğa) -isim.

Kökdə olan sözlərdən birinin düşməsi və yaxud köklərdən birinə səsin artırılması yolu ilə; məsələn; balaq (şalvarın və ya donun aşağı hissəsi) sözü bala sözünə -q səsinin artırılması yolu ilə əmələ gəlmişdir, camış balasını bildirən balaq sözü ilə omonimləşir (3).

Kök morfemində bu və ya digər səsin dəyişməsi ilə; məsələn: qurd (canavar mənasında), qurd (həşərat mənasında) sözü ilə omonimləşmişdir – hər ikisi isimdir.

Xarici omonimlər

Xarici omonimlərdə komponentlərdən biri və ya hər ikisi dilimizə başqa dillərdən daxil olmuşdur. Mənşəyinə görə xarici omonimlər aşağıdakı şəkildə qruplaşır:

Rus dilindən daxil olanlar;

Ərəb dilindən daxil olanlar;

Fars dilindən daxil olanlar.

Xarici omonimlərdə sözlərdən biri və ya hər ikisi alındığı dilə aid ola bilər. Hər bir qrupa ayrılıqda nəzər yetirək:

Rus dilindən daxil olan omonimlər - məsələn: qaz (azərbaycan dilində ev quşlarından biri), - qaz (dilimizdə aktiv işlənən feil-qazmaq) - qaz (rusca havada yayılmaq qabiliyyəti güclü olan yanan təbii bir maddə), bal (azərbaycan dilində arıların istehsal etdiyi şirin maddə), -bal (rus dilində ziyafət mənasında), -bal (yenə rus dilində işlənən məktəblərdə qiymət dərəcəsi və dalganın, küləyin, dərəcəsini ölçən) və s.

Ərəb dilindən daxil olan omonimlər- məsələn: axır (azərbaycan dilində heyvanlara yem vermək üçün hazırlanmış xüsusi yer), -axır (ərəb dilində qurtarma, bitmə, son mənasında); ağıl (azərbaycan dilində heyvan saxlanılan xüsusi bir yer), -ağıl (ərəb dilində düşünmə, anlama qabiliyyəti); dəf (ərəb dilində xanəndələrin işlətdiyi çalğı aləti), -dəf (yenə ərəb dilində itələmə, rədd etmə, kənarlaşdırma) və s.

Fars dilindən daxil olan omonimlər- məsələn: dad (azərbaycan dilində xüsusi hissiyyat üzvü vasitəsi ilə hiss olunan əlamət), -dad (fars dilində fəryad, fəğan); dəstə (müəyyən şeylərin bir neçəsinin bir yerdə olması), -dəstə (fars dilində əl tutulan yer mənasında).

Omonimlərin tipləri

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində omonimlərin üç tipi qeyd olunur:

Fonetik omonimlər (Bunlara **omofonlar** da deyirlər)

Morfoloji omonimlər (Bunlara **omoformlar** və ya **omoqraflar** da deyirlər.)

Leksik omonimlər (Bunlara isə elmi ədəbiyyatlarda **əsl, həqiqi, xüsusi omonimlər** deyilir.)

Fonetik omonimlər.

Dilimizdə elə sözlər də vardır ki, onlar yalnız səslənməsinə görə omonim sayılırlar. Belə söz qruplarına isə **omofonlar** deyilir. Başqa sözlə belə sözlərə fonetik omonimlər də demək mümkündür. Ancaq, əslində, omofonların omonimliyi də təsadüfi, müvəqqətidir (2):

Mən aşiq incimənəm,
Dürr mənəm, inci mənəm.
Baş qoyub dizin üstə,
Can versəm, incimənəm.
(Xalq ədəbiyyatından).

Burada *inci mənəm* və *incimənəm* sözləri fonetik omonim və yaxud omofonlar hesab olunur. Başqa misallara nəzər salaq:

Düçdüm uğursuz illərə,
Nəs aylara, **nəs illərə**.
Nəsillərdən **nəsillərə**,
Keçən bir şöhrətim vardır,
Oğlum, qızım bəxtiyardır.

(S.Vurğun)

Və yaxud:

Əzizim **Qarabağlar**,
Ağ bağlar, **qara bağlar**,
Balası nakam ölən,
Başına **qara bağlar**

Səslənməsinə görə bir-birinə oxşar olan *mətn* - *mətin*, *əmr* - *əmir*, *atlas* - *atlas*, *əsr* - *əsir*, *şahid* - *şəhid*, *xeyr* - *xeyir*, *həyat* - *həyət*, *ahəng* - *əhəng* və s. kimi sözlər omonim deyil, çünki yazılışları fərqlidir. Tərkibindəki bir hərflə görə fərqlənən belə sözlər **paronim** adlanır.

Morfoloji omonimlər.

Bu qrup sözlər ya vurğu etibarı ilə (**omoqraf**), ya da forma etibarı ilə (**omoform**) bir-birindən fərqlənirlər. Yəni omoform və omoqraflar yazılışı eyni olan müxtəlif vurğulu sözlərdir. Dilçilikdə belə bir fikir vardır ki, omoqraflar daha çox vurğuya görə, omoformlar isə müəyyən bir qrammatik formaya əsasən fərqləndirilir.

Yazılışları eyni olan, lakin vurğunun yerinə görə fərqlənən sözlər-omoqraflara aid misallara nəzər yetirək: *alma* (*isim*) – *alma* (*fel*) - *gəlin* (*isim*), *gəlin* (*fel*), *əkin* (*isim*) - *əkin* (*fel*), *səpi'n* (*isim*) - *sə'pin* (*fel*), *qovurma* (*isim*) – *qovu'rma* (*fel*), *dondurma'* (*isim*) - *dondur'ma* (*fel*), *süzmə'* (*isim*) – *sü'zmə* (*fel*), *dimdik* (*isim*) - *di'mdik* (*sifət* - "dik" *sifətinin* *çoxaltma dərəcəsi*) və s.

Qoltuğunda **bağlama**,
Mən gedirəm, ağlama.
Gedərəm, yenə gəlləm,
Yadlara bel **bağlama**.

Bu cür sözlərin yazılışları eyni olsa da, vurğuları bir-birindən fərqlənir.

Ərzini yara **qandır**,
Yar şahın, yar ağandır,
Kirpiyin nişan aldı,
Sinəmdə yara **qandır**.

(Məmməd Aslan bayatıları)

Və yaxud:

Qış bürümüş hər yanı,
Pambıq kimi **qarıyla**.
Oturmuş bir komada,
Bir gəlin, bir **qarıyla**.

(R.Rza)

Tələffüzü və yazılışı eyni, lakin kökləri (və ya başlanğıc formaları) fərqli olan sözlər də omonim sayılmaz. Məsələn: "*Düşmən əsir alındı*" və "*Külək əsir*" cümlələrindəki "*əsir*" sözləri köklərinə görə fərqlənir. Birinci cümlədəki "*əsir*" sözü kök formasındadır. İkinci cümlədəki "*əsir*" sözünün kökü isə "*əs*" felidir. ("ir" *qrammatik şəkilçidir*). "*Məhsulu anbara daşı*" və "*Daşı kənara qoy*" cümlələrindəki "*daşı*" sözü də omonim deyil: birinci cümlədəki "*daşı*" sözü kök formasındadır; ikinci cümlədəki "*daşı*" sözünün kökü isə "*daş*" isimdir (-ı *qrammatik şəkilçidir*). Belə sözlər **omoformlar** adlanır.

Can evimə sığışmayan arzular,
Bu dünyada neçə dünya arzular?!

(S.Vurğun)

Omonimləri fərqləndirmək üçün onlardan yeni söz yaratmaq mümkün olub-olmadığına fikir verilməlidir. Eyni səs tərkibli sözdən yeni söz yaratmaq mümkün olursa, demək o, omonim sözdür. Məsələn: bağ (ip, kəndir)- bağ (meyvə ağaclarının əkildiyi yer) omonimlərini götürək. Birinci sözdən bağlamaq, bağlı və s., ikincidən isə bağban, bağça və s. sözlərini düzəltmək olur.

3. Leksik omonimlər.

Bu qrupa daxil olan omonimlər mənə tamlığı, saflığı və semantikasi ilə seçilir. Məsələn: gözəl, sağ, yaz, yay, kök, tut, bel, bal, ay, əqrəb, bazar, ağıl, bağ, bar, gül və s.

Dilimizdə ən çox işlənən omonimlər bunlardır: **al**, **alışmaq**, **an**, **aş**, **aşiq**, **at**, **ay**, **az**, **ağrı**, **bağ**, **bal**, **bar**, **bel**, **biz**, **bez**, **bənd**, **boya**, **bulamaq**, **çat**, **çap**, **çay**, **çaxmaq**, **çən**, **dad**, **dağ**, **dan**, **dar**, **daş**, **din**, **don**, **dolu**, **divan**, **düz**, **en**, **əqrəb**, **əsər**, **göy**, **gül**, **hava**, **iç**, **inci**, **incitmək**, **it**, **keçinmək**, **kök**, **köç**, **kürək**, **qala**, **qat**, **qaş**, **qaz**, **qır**, **qız**, **qurd**, **qan**, **qol**, **qovaq**, **qoyun**, **ləpə**, **mürəkkəb**, **nəticə**, **rəng**, **ov**, **oxu**, **oxsamaq**, **saç**, **sal**, **şam**, **şor**, **tala**, **tək**, **top**, **tut**, **uçmaq**, **üz**, **var**, **yağ**, **yal**, **yan**, **yaş**, **yad**, **yay**, **yar**, **yara**, **yaz**, **yol** və s.

Dildə bəzən də elə sözlər işlənir ki, onların omonim mənalarını müəyyənləşdirmək çətinlik yaradır və ya şagirdin digər mənə haqqında heç anlayışı olmur.

Dilimizdəki bəzi sözlər həm *çoxmənalılıq*, həm də *omonimlik* keyfiyyətinə malikdir.

Məsələn: *kök sözü insanın kökü, ağacın kökü, sözün kökü* birləşmələrində *çoxmənalıdır*. *Kök* oğlan və şirəli *kök* birləşmələrindəki *kök* sözü isə *omonimdir*. *Qaş, qol, yol, dolu, düz, dil, yay, üz, tut, bel* sözləri də həm *çoxmənalılıq*, həm də *omonimlik* keyfiyyətinə malikdir. Qrammatik şəkilçilərin köməyi ilə aralarında bu cür oxşarlıq yaradan sözlər *omofor* hesab olunur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində leksik *omonimlərdən* başqa təsadüfi *omonimləşən* - yəni əslində *omonim* olmayan, müəyyən dəyişmələrə məruz qalan və beləliklə yeni xüsusiyyətlər qazanan leksik vahidlər də vardır. *Mehriban* (*şəxs adı - mehriban, çiçək - Çiçək* (*şəxs adı*)), *yaqut* - *Yaqut* (*şəxs adı*) kimi tərəflərindən biri xüsusi isim olan sözlər **omonimlik yaratmır**. Belə ki, bu vaxt məna - məfhum fərqi meydana çıxmır, anlayış dəyişmir. Bundan başqa, *nərə, əyan, bəzən* tipli sözlər də **omonim sayılmaz**. Çünki *nərə* (*qışqırtı*), *əyan* (*dövlət məmuru*), *bəzən* (*hərdən*) sözlərində birinci hecadakı sait uzun tələffüz olunur. Eyni çür yazılan *nərə* (*balıq*), *əyan* (*aşkar*), *bəzən* (*bəzənmək*) sözlərində isə heç bir sait uzanmır. Omonimin tərifindən çıxış edərək, bu sözlərin yazılışı eyni olsa da, tələffüzünüm fərqi olması onların **omonim olmadığı**-ni söyləməyə əsas verir (4).

Omonimliyi təşkil edən sözlər həm **eyni bir nitq hissəsinə**, həm də **ayrı-ayrı nitq hissələrinə** aid ola bilər. Bağ və şam *omonimlərinin* hər ikisi isimdirdir.

Aşağıdakı *omonimlər* də eyni bir nitq hissəsinə aiddir:

Ay - yerin peyki.

Ay - 30 gün.

Bal - qatı şirin maddə.

Bal - zəlzələnin, küləyin gücünü bildirən ölçü vahidi.

Bal - rəqs gecəsi, şənlik

Əqrəb - saatın mili

Əqrəb - zəhərli həşarat

Uçmaq - qanadlanmaq,

Uçmaq - dağılmaq.

Dilimizdə ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid sözlərdən təşkil olunan *omonimlər* daha çoxdur. İsim və sifət kimi işlənən *omonimlər*: yaş - insan ömrünün müəyyən dövrü, yaş - nəm, islanmış; *kök* - tərəvəz, *kök* - dolu, *yoğun*, *şişman*; *mürəkkəb* - yazı üçün maye, *mürəkkəb* - çətin və s.

Omonimlərin bir çoxu isim və feil kimi işləyə bilər: *gül* (ətirli - isim), *gül* (-mək -feil); *saç* (-maq -feil), *saç* (tük mənasında isim)

Omonimlər quruluşca **düzəltmə** də olur. Məsələn: **oynaq** (bədəndə sümük) ismi ilə **oynaq** hava birləşməsindəki *oynaq* sifəti **düzəltmə** *omonimidir*.

Dilimizdəki "*qarşı*", "*doğru*", "*başqa*", "*özgə*", "*sarı*" və s. sözləri sifət və qoşma kimi işləyə bilən *omonimlərdir*. Məsələn: *qarşı* tərəf (sifət), *düşmə-nə qarşı* (qoşma), *doğru* cavab (sifət) kəndə *doğru* (qoşma), *başqa* adamlar (sifət), səndən *başqa* (qoşma), *özgə* qapı (sifət), səndən *özgə* (qoşma), *sarı* gül (sifət), evə *sarı* (qoşma) və s. (1)

Omonimlərin bir çoxu **isim** və **fel** kimi işləyə bilər. Belə sözlər fel kimi həm məsdər şəklində, həm də feilin təsriflənən formalarında işləyə bilər. Məsələn: Tüfəngin paslı *çaxmağı* (isim), İldırım *çaxmağı* uşağı qorxutdu (feil). Plovun *qazmağı* (isim), Buranı *qazmaq* təhlükəlidir (feil). *Gül* ətri tərəvətdir (isim), Ağlama, *gül* (feil), Divarda *çat* var (isim), Qaç, uşaqlara *çat* (fel) və s.

"*Buruq*" ismi ilə "*buruq*" sifəti (*buruq saç*) və ya iki müxtəlif mənada işlənən "vergi" ismi (gəlir üçün dövlətə ödənilən məbləğvə "*istedad*" mənalarında) **düzəltmə** *omonimlərdir*.

Omonimlər bədii dildə cinas yaradan sözlərdir:

Açıldı yazım,
Söhbətim, sazım.
Sən hünər göstər,
Mən şeir yazım.

(S.Vurğun)

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 168 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili: Leksika: ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərslik, Bakı, “Maarif”, 1970, 234 s.
3. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti, Bakı, “Maarif”, 1981, 120 s.
4. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası: çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər: dərs vəsaiti, Bakı, “ADU”, 1978, 87 s.

Homonyms as a lexical-semantic event

Summary

In general, one of the most complex problems remains the case of linguistics in nursing. The presence of deposits in the language has always been a historical category. There is such a peaceful relationship between all units of the same form of language (morphemes, words, word combinations and sentences). Omonimia are natural lexical-semantic and lexical-grammatical factors of language and speech patterns. Omonimia combines lexical and grammatical elements of the language and examines morphemes, words, words and phrases that are adapted for specific phases of language development.

Омонимы как лексическо-семантическое событие

Резюме

В целом, одной из самых сложных проблем остается случай лингвистики в сестринском деле. Наличие депозитов на языке всегда было исторической категорией. Между всеми единицами языка (морфемами, словами, словосочетаниями и предложениями) существуют такие мирные отношения. Омонимии являются естественными лексико-семантическими и лексико-грамматическими факторами языковых и речевых паттернов. Омонимия объединяет лексические и грамматические элементы языка и рассматривает морфемы, слова, слова и фразы, которые адаптированы для конкретных этапов развития языка.

Rəyçi: dos. İ.Məmmədov

Göndərilib: 02.05.2020

Qəbul edilib: 03.05.2020